

שיחה חמישית "היהדות" כ"יהדות"

הרפז: כאילו אין די בעניין הרב-פרספקטיבות שלך בחינוך, הוספת לעצמך עניין מיוחד שאינו קשור ישירות לעיסוק המקצועי -- בשפת בית ספר "מטלת רשות" להבדיל מ"מטלת חובה" -- יהדות וציונות. כאינטלקטואל מעורב, לא יכולת כנראה להימנע מניסוח עמדה בנושאים קיומיים אלה. המאמר שאנו עוסקים בו עתה שייך לעניין מיוחד זה, וביתר דיוק -- ליהדות מנקודת מבט ציונית. אתה טוען בו שהיהדות מנקודת מבטה של הציונות (הקלסית) היא תופעה היסטורית ולא הוויה שיש לה קיום עצמאי ומובחן מן הגילומים המקריים שלה בזמן היסטורי ובמרחב גאוגרפי נתונים. במילים אחרות, אין "יהדות" כאידאה אפלטונית חסינת תמורות; יהדות היא מה שיהודים עשו ועושים, חשבו וחושבים בזמנים ובמקומות שונים. הם עשו וחשבו, לפי מאמר זה, ארבע "יהדות" (לא ארבע וריאציות על יהדות אחת): יהדות א, יהדות ב, יהדות ג, ויהדות ד ההולכת ומתהווה. בין ה"יהדות" -- מערכים של משמעויות, דפוסי חיים הנובעים מהם וצידוק של הקיום הלאומי -- אין חוט מקשר ועקיב אלא זיקה דיאלקטית ופערים שאינם ניתנים לגישור. מערך היהדות הרביעי, יהדות ד, חוזר אל מערך היהדות השני, יהדות ב, אך נותן לו פרשנות לאומית כדי לזייף לעצמו עבר היסטורי רציף ולהשיג בכך לגיטימציה לעצמו, שהרי הוא זרם חדש לגמרי ביהדות. במהלך הלגיטימציה שמערך זה מבקש להשיג לעצמו הוא מנסה לבסס את הטענה שיש יהדות מהותית אחת, טרנס-היסטורית, המיוצגת נאמנה על-ידו. הציונות, לפי טענה זו, אינה אלא ביטוי חלקי ומסולף של "יהדות" זו. המאמר שאנו עוסקים בו יוצא כנגד תמונת יהדות זו, המחלחלת בהצלחה לתודעתם של חילונים רבים, צאצאיה של יהדות ג (בזמן כתיבת המאמר הם דיברו בהתפעמות על "תודעה יהודית" ובזמן השיחה הזו על "ארון הספרים היהודי").

יהדות ג -- זו שהומצאה על-ידי התנועה הציונית -- "קיבלה את עקרון התמורה ההיסטורית כיסוד חיים שאין להרהר אחריו. אולם דווקא עיקרון זה -- אפילו לבדו -- הוא בבחינת התכחות והתנכרות מלאה ליהדות כפי שהתגבשה בגלגולה השני". במאמר זה אתה מבקש "להציל" את תמונת העולם של יהדות ג. מסתבר שאתה ציוני לפני ולפנים, מזוהה עם יהדות ג, ויש בדך תיעוב כמעט בְּרָרִי ליהדות שעוצבה בגלות -- יהדות ב -- ולגלגולה החדש בדמות היהדות הלאומית-משיחית, יהדות ד.

לם: נושאים אלה הם אכן קיומיים, אך בדיוק בשל כך הם גם נושאים חינוכיים. ההכרעות בסוגיות אלה הן הכרעות מפתח בתחום החינוך, לא פחות מאשר בתחומה של הפוליטיקה והתרבות.

אני אכן חושב שהגלות שבה נוצרה יהדות ב השחיתה את דמותו האנושית של היהודי. בימים אלה של "פוסט-ציונות" ורומנטיזציה של תקופת הגלות, כדאי להזכיר זאת שוב. הגלות הפכה את היהודי לאדם שהחניק בתוכו רגישויות אנושיות בסיסיות כמו כבוד עצמי; נוהגים אנושיים בסיסיים כמו עבודה (השבת נחשבה לקודש ושישה ימי העבודה שקדמו לה נחשבו לכל היותר לרע הכרחי), ותכונות אנושיות בסיסיות כמו אחריות של אדם למעשיו ושל אומה לגורלה. כנגד רמיסת כבודם בכל מקום, פיתחו היהודים רגש עליונות האומר: "מי שפוגע בי הוא יצור נחות, 'גוי', חייט אדם, ולכן פגיעתו אינה נחשבת". היהודים בזו לאלה שבקרבתם חיו, ומה שהחל כמנגנון הגנה מובן, פיצוי כלשהו על חיים בזויים, קיבל חיים משלו והפך לתחושת עליונות.

הרפז: היה אם כן ממש בטענותיהם של האנטישמים.

לם: הרצל אמר על האנטישמיות, "אני מבין אותם", וכך חשבו כל מייסדי התנועה הציונית. ברנר היה הנועז בכולם; הוא ראה את החרפה שבקיום הגלותי ושלל אותו באופן הנוקב ביותר. כאשר היהודים עמדו על כך בתהליך המודרניזציה שלהם, הם חיפשו דרכים לצאת מן היהדות. חתירה בלתי נלאית למציאת "דרך החוצה" מאפיינת את מאתיים השנים האחרונות בתולדות היהודים בארצות המערב (עד השואה היוו אלה את רוב רובו של העם היהודי). תחילה הייתה זו התנצרות ואחר כך הסתפחות לתרבויות העמים שבקרבתם ישבו תוך התנתקות מן החברה היהודית ומדתה: באמצעות הצטרפות לתנועות מהפכניות שדגלו ברעיונות אוניברסליסטיים כגון ליברליזם, אנרכיזם, סוציאליזם ויותר מכול -- קומוניזם. הם עשו זאת באמצעות תיקונים מרחיקי לכת בדת במסגרת התנועה הרפורמית, הקונסרבטיבית ותנועות אחרות, כדי להתאים את היהדות לעולם שעם ערכיו הזדהו יותר מאשר עם ערכי היהדות. היו גם אמצעים נוספים שבעזרתם ביקשו יהודים להתנתק מאורחות החיים ה"יהודיים", משום שאלה נתפסו על-ידם כמונחים על-ידי מערכת רעיונות וערכים אשר הכשילה את הכלל היהודי ואת היחיד במשך דורות רבים. עד אשר הגיעו, אלה שהגיעו, אל הציונות. הציונות לפי כוונת רוב מייסדיה, בין אם הצהירו על כך ובין אם לא, הייתה אמורה להיות הדרך האולטימטיבית החוצה -- החוצה ממה שהייתה היהדות בכל שנות הגלות.

עם זאת אני רוצה להדגיש: לאנטישמיות הייתה, ואולי עוד יש, עילה אך בשום אופן לא צידוק. האנטישמיות היא בעיקרה מחלת הנפש של התרבות המערבית [השוו לם, 1977]. יהיו פגמי הקיום הגלותי של היהודים חמורים ודוחים ככל שיהיו, אין הם מצדיקים את האנטישמיות.

הרפז: האם דרך המילוט המכונה "ציונות" הייתה הטובה ביותר?

לם: כן, ובאיזה מובן? בכל הדרכים האחרות היהודי צריך היה להעמיד פנים, להתאים עצמו למה שאחרים חושבים עליו. רק כאן, במדינה משלו, יכול היה לחיות את חייו במלואם וללא העמדת פנים. יתר על כן, כאן לא רק שיכול היה להשתחרר ממה ש"הגוי" חושב עליו, אלא גם ממה ש"היהודי" חושב עליו, כלומר מזהותו הדתית, מבלי שיצטרך להצטדק על כך. זהותו הלאומית יכלה לשאוב ממקורות אחרים. מדינת ישראל היא אפוא המקום היחיד שבו יהודי אינו צריך עוד להיות יהודי, במובן הגלותי של מונח זה, וזהו ההישג המובהק ביותר של הציונות.

הרפז: איני בטוח שזהותם של הישראלים, בניה של יהדות ג, שלמה ובטוחה כל כך וכי "מקורות מקומיים" מספיקים לה. עובדה היא שיש לא מעט מוסדות המתפרנסים מטיפול בזהות מעורערת זו. תוך כדי כך, אגב, הם גם מערערים אותה קצת יותר, שהרי להתפרנס צריך. בעיית הזהות העיקרית של הישראלי החילוני, תוצרה של הציונות הקלסית, מתבטאת בשאלה המטרידה: מה אני עושה עם עברי ההיסטורי, עם "היהדות"? (הוא כמובן אינו יודע שזו "רק" יהדות ב ולא "היהדות"). מסתבר שאנשים זקוקים לנרטיב היסטורי, לחוויה של המשכיות החורגת מגבולות המקום והזמן של הקיום הפרטי.

כתבת בכמה מקומות שהתנועה הציונית היא מפעל של "דחויים" -- יהודים שביקשו להתבולל במרכזה ובמערבה של אירופה "הנאורה" ונדחו. לאחר שנדחו, פנו ליצירת התנועה הציונית כדי להקים לעצמם מדינה מערבית בארצם ההיסטורית במזרח -- מדינה נאורה בדמותן של המדינות שביקשו ללא הצלחה להתבולל בהן. הניתוק הזה של התנועה הציונית (יהדות ג) מהיהדות שהתפתחה באלפיים שנות גלות (יהדות ב) יצר בעיית זהות לבניה של יהדות ג ושאלה קיומית מעיקה: אבות הציונות לא יכלו להתבולל אך אנחנו יכולים -- הרי רוב היהודים ב"גלות" נמצאים כיום בשלב זה או אחר של התבוללות מוצלחת; מדוע אפוא להתבולל כאן, במדינת עולם שלישי

כמעט, בחברה מקוטבת, בצלם של טילים אסלאמיים, אם אפשר לעשות זאת במקומות אחרים, נוחים ובטוחים יותר?

לם: הזהות היהודית היונקת מן העבר מתחילה ב"עבדים היינו לפרעה במצרים". איש אינו חש נחות בשל כך ואינו חש בצורך לפאר ולרומם את העבר המצרי של העם היהודי. יחס זהה יש לנקוט כלפי אלפיים שנות הגלות האחרת; יחס הנמנע ממיתולוגיזציה שלהן ונוקט כלפיהן בביקורתיות המבוססת על עובדות. הגלות עיוותה את דמותו האנושית של היהודי והניסיון לשקמה הוליד את הציונות. הציונות נוצרה משלילת הגלות כמסגרת לקיום לאומי, משלילת הרעיונות והערכים שהגלות פיתחה והשליטה על חייהם של היהודים; בקיצור וביתר דיוק, משלילת התרבות של הגולה. הגלות היא תרבות שיוצרי הציונות לא רצו בה עוד. מי שהגלות כתרבות וכאורח חיים קוסמת לו, אינו זקוק לציונות. העמדה הבסיסית של יהודי שדבק בציונות מהווה ניגוד מלא, קוטב גמור, להוויה הגלותית. מה שנוצר שם מהווה את ההיסטוריה של העם היהודי ויש להורישו לדורות הבאים. אך המורש צריך שיהיה אמת ואל האמת הזאת, כמו אל כל אמת, אפשר להגיע רק בדרך ביקורתית. יש לחשוף את חיי היהודים בגלות כחיים של היעדר יוזמה, וכן היעדר יוזמה להיחלץ מהם; כחיים של הסתגרות, השתמטות מאחריות, טיפוח פולחנים המהווים תוכן חיים ועוד. רק גישה מעין זו מסבירה מדוע הציונות הייתה הכרחית. כל גישה אחרת היא אפולוגטית, כלומר שקרית. הגישה הביקורתית נכונה גם מבחינה חינוכית, שכן רק היא עשויה להסביר לצעירים לשם מה כל העניין הזה, הציונות, ומדוע לא היה לו תחליף.

הרפז: האם לרגש הלאומי בגרסה הציונית שלו או בכל גרסה אחרת יש עדיין מקום בכפר הגלובלי שלנו? האם רצוי לטפח אותו, או אולי יש לנטרל אותו בהדרגה?

לם: הלאומיות מהווה עדיין מרבץ בעל אנרגיות עצומות, ומנהיגים מכל הסוגים מבקשים ויבקשו להתעשר ממנו. אך יש גם תהליכים חזקים, חסרי תקדים היסטוריים, של גלובליזציה. מבחינות רבות אנחנו כבר חיים בכפר גלובלי. לצורך איחוד גדל והולך של הגלובוס שלנו אין צורך בזהות קולקטיבית אחת; אפשר לשמור על זהויות מקומיות בעלות זיקה אוניברסלית. מכאן נובעת החשיבות ההיסטורית הכבירה של האיחוד האירופי -- מדינות בעלות אמונות, שפות, עבר ומנהיגים שונים מתאחדות למסגרת אחת. באירופה הרי כל פיסת קרקע עמוסה בהיסטוריה משלה ובסנטימנטים עתיקים, והם, המערב אירופים, אמרו לכל זה די, מספיק. מי יודע, אולי יהיה פעם העולם כולו כזה.

הרפז: עד שהכפר הגלובלי יושלם נחזור ליהדות, או נכון יותר ל"יהדות", ולבעיית הזהות היהודית המטרידה. בין יהדות ג ליהדות ב קיים פער מהותי הנובע מכך שהציונות חייבת הייתה למרוד באמונות ובעיקרים שכוננו את יהדות הגולה כדי לכוון את עצמה. אך האם יהדות ג מספיקה לעצמה? האם בניה ובנותיה של יהדות זו יכולים לפתח זהות שלמה ומפויסת ללא כל זיקה לעולמה של יהדות ב -- מבלי לדעת כיצד לפתוח גמרא, סידור, רמב"ם או יהודה הלוי, או אפילו תנ"ך?

לם: הפנייה של אנשים שאינם דתיים -- כלומר אינם מקיימים מצוות או מקפידים על מנהגים דתיים -- אל יצירותיה ואורחות חייה של הגלות, אם אין מקורה בסקרנות אינטלקטואלית, הרי מקורה בשני גורמים ששניהם פסולים בעיני. גורם אחד הוא לאומנות: אנשים מבקשים קשר למה שנהוג לכנות "יהדות" לא משום מה שיש בה אלא משום שהיא "שלנו". עמדה זו מבטלת התמודדות אנושית ממושכת עם האתנוצנטריות למיניה. הגורם השני הוא נוסטלגיה: אנשים

שומרים על מנהגים, פולחנים וחגים או שבים אליהם משום שיש בהם כדי להחזיר להם קורטוב של עבר שהם מתגעגעים אליו. קשה לגנות מישהו על סנטימנט זה, אך כאשר הוא הופך להלך רוח ציבורי הוא מהווה גורם שלילי, שכן הנוסטלגיה, כמו הלאומנות, מסלפת את העבר. הסילוף הזה מכתוב לחינוך תכנים שאינם רלוונטיים לחייהם של בני אדם בהווה ואינם מובילים לעתיד רצוי. טיפוחם של תכנים מסוג זה כיום מעיד על כך שהצינונות, מסיבות שאין זה המקום לפרטן, עדיין לא התגברה על הגלות.

הרפז: אלחץ עוד קצת בנקודה זו: מה עם התנ"ך; האם מעמדו בחינוכם של יהודים חילוניים בארץ ישראל הוא כמעמד של אפלטון או קונפוציוס? במאמרך "פרקים במחשבה היהודית" -- מזווית אחרת" [לם, 1980, עמ' 104] כתבת: "בתרבותנו אין תוכן שניתן לטעון שמעמדו מקודש ומיוחד, כלומר שאי ידיעתו הופכת אדם ליבור ועם הארץ. . . אין תוכן כזה שהוא על פי הגדרה אוניברסלית הכרחי או חיוני".

לם: התשובה על שאלה זו, כמו על כל שאלה מהותית בחינוך, היא תלויה אידאולוגיה. במסגרת אידאולוגיות הסוציאליזציה והאקולטורציה, המחייבות תכנית לימודים מוכתבת מראש, על התנ"ך להיכלל בתכנית הלימודים של בית הספר במגזר היהודי. הצידוק להכללתו בתכנית הלימודים של בית הספר הממלכתי החילוני הוא משולש: (א) התנ"ך הוא המקור העיקרי של הלשון העברית ועל כן בחינוך הלשוני, לפחות מהבחינה המילונית והאסוציאטיבית, אין לו תחליף (אף כי יש גם כאלה שידיעת התנ"ך משבשת את הלשון המדוברת והכתובה שלהם, מין "צטטנים" המתעקשים לתקוע שברי פסוקים מן התנ"ך בשיחתם בין אם הם שייכים לעניין ובין אם לאו); (ב) התנ"ך נוצר בארץ הזאת. על רבים מפרקיו נסוך חנו של המקום. נודעת לכך משמעות חינוכית, שכן התלמידים מתנסים בחוויה של מפגש עם עיצוב ספרותי של מקום קרוב; (ג) וזה העיקר -- התנ"ך תופס מקום מרכזי בקנון התרבותי של בן הארץ הזאת. באמצעות לימודו מתאזרח הלומד בתרבות סביבתו. נוסף לכך, כמובן, התנ"ך הוא יצירה ספרותית מרתקת; המון חיים זורמים שם. תשובה אחרת לשאלת מקומו של התנ"ך בחינוכם של צעירים תינתן על-ידי האידאולוגיה של האינדיבידואליזציה, השוללת כל תכנון מראש של הלימודים. לפי אידאולוגיה זו, צעירים ילמדו תנ"ך וכל נושא אחר רק אם הם נוטים אליו. לימוד שאינו מבוסס על עניינם של הלומדים הוא במקרה הטוב חסר ערך ובמקרה הגרוע מחבל בהתפתחותם האינטלקטואלית.

עם זאת, כפי שכבר חזרתי וטענתי [ראו לעיל, "הוראת ההוראה -- עקרונות דידקטיים להכשרת מורים"], הדיון בתכנית הלימודים ובתכניה הוא משני; הגורם המכריע הוא שיטת ההוראה. השיטה היא התוכן של ההוראה. חשוב פחות מה מלמדים; חשוב יותר איך מלמדים. את התנ"ך אפשר ללמד מנקודת מבט אמונתית האוסרת כל הרהור וערעור על מה שנאמר בו או בפרשנות המקובלת שלו, ואפשר ללמד מנקודת מבט ביקורתית המזמינה הרהור וערעור אינטלקטואליים על מה שנאמר בו ועליו. גישה ביקורתית מצריכה בחינה אחראית וזהירה שלו המבוססת על ידע רלוונטי. כל למידה של טקסטים שאינה כזו היא בחזקת אינדוקטרינציה. אלה הן החלופות בהוראת התנ"ך: עשיית אינדוקטרינציה או טיפוח חשיבה ביקורתית (לצד מטרות נוספות של הוראת התנ"ך). תנ"ך הנלמד לשם אינדוקטרינציה ותנ"ך הנלמד לשם חשיבה ביקורתית אינו אותו תנ"ך, שכן מבחינה חינוכית השיטה היא שקובעת ולא חומר הלימודים.

מי שהכריע לטובת חשיבה ביקורתית חייב לשאול עצמו שאלות ביקורתיות בנוגע להוראת התנ"ך, למשל: האם ראוי ללמד אותו בבית הספר היסודי? האם בגיל הזה בשלים התנאים לפיתוח חשיבה ביקורתית על טקסט עתיק ורב עוצמה כגון זה? אולי ראוי לדחות את לימוד התנ"ך לגיל מאוחר יותר שבו הלומדים מסוגלים להפעיל שיקול דעת עצמאי ולהעריך את מה

שהם לומדים? שאלה אחרת שראוי לבחון היא מה גרם לכך שהתני"ך נלמד בכל מסגרות החינוך על האידאולוגיות השונות שלהן ויותר ממה שנלמד אי-פעם בתולדות עם ישראל?

הרפז: למרות הביקורת שלך על הוראת התני"ך -- יסוד מוסד של החינוך הציוני -- הרי מאמרך הוא ציוני מאוד; לא רק משום שהוא תופס את יהדות ב מפרספקטיבה ציונית, אלא גם משום שהוא עומד בסימן הביטחון, ביטחונה של יהדות ג, שיהדות ב גמרה את תפקידה ההיסטורי והיא מפנה את הבמה. האם הופתעת מחיוניותה של יהדות ב, מהופעתה הנמרצת והתובענית בדמותה של היהדות החרדית?

לם: במידת מה. אך היהדות החרדית, גלגולה של יהדות ב, יכולה להתקיים רק משום שהמדינה, יצירתה של יהדות ג, מאפשרת לה להתקיים על חשבונה. יש פגם מוסרי עמוק באופן קיומה של היהדות החרדית. נוסף לכך, עדיין לא ברור כמה יצירה מקורית יש כאן וכמה אחיזה קנאית ביצירות של העבר. כך שבחיוניות של יהדות ב בגלגולה החרדי במדינת ישראל יש מידה לא מבוטלת של אחיזה עיניים. קיצורו של דבר, הציונות הביאה ל"אוהלי שם" שני ערכים "גויים" בסיסיים: קולקטיב אנושי השואף להתקיים כעם ריבוני; וקולקטיב שחבריו עובדים למחיתם ומגינים על מדינתם. אי-קיום שני הערכים הללו נתפס כפגם מוסרי במערכת תרבותית שהציונות ביקשה להידמות לה. החרדים בארץ נגועים אכן בפגם מוסרי כפול זה, ומהווים מוטציה של יהדות ב.

הרפז: אתה רומז על תהליך דיאלקטי שבו כל יהדות מתהווה מפרשת מחדש את היהדות הקיימת שבתוכה היא צומחת, מבטלת אותה ובאה במקומה. אולי הגיעה שעתה של יהדות ג? תש כוחה; הצלחתה חיסלה אותה -- ויהדות ד, יהדות דתית-לאומית חדשה ואנרגטית, עומדת לעשות לה את מה שהיא, יהדות ג, עשתה ליהדות ב -- לעכל ולעקל אותה במצוות התהליך הדיאלקטי.

לם: יהדות ד, כמו יהדות ב, אינה מסוגלת לקיים מדינה מודרנית. יהדות ג, וזה עיקרה, אמרה "כן" לעולם המודרני -- לערכים, להסדרים, למדע ולטכנולוגיה שלו. יהדות ד אינה יכולה לקבל את העולם המודרני ולהישאר יהדות ד. היא יהדות משיחית שאינה יכולה לנהל מדיניות כאמנות האפשרי.

הרפז: כפי שכתב חנוך לוין ב"מבזק חדשות" אחד: "ראש הממשלה באזכרה ממלכתית ביד ושם: ביטלנו את מזכר ההבנה עם אמריקה; הרב הראשי נסע לחתום מזכר חדש עם אדושים".

לם: כן, מבחינה זו יהדות ד דומה ליהדות א, ויהדות זו כבר הוכיחה פעמיים שאינה מסוגלת לנהל מדינה ומדיניות. יהדות ד תחזור לאותה דרך המובילה לחורבן -- למדיניות משיחית המתעלמת מן המציאות ושמה את כל מבטחה בקב"ה. מדינה מודרנית מסוגלת לסבול קבוצות פרה-מודרניות בתוכה; אך מדינה פרה-מודרנית לא תוכל לסבול קבוצות מודרניות. כל עוד מדינת ישראל תהיה חילונית היא (אולי) תוכל להתקיים, אך מרגע שתהפוך למדינה דתית, הלכתית -- ימיה ספורים.

הרפז: ייתכן שימיה של יהדות ד ספורים. טענת במקומות אחדים שאידאולוגיות על פי טבען אינן עוברות מדור לדור. הדור שנולד לאידאולוגיה שנוצרה ונבחרה על-ידי הוריו, נוטה להחזיק בה ברפיפות או לוותר עליה, והדור שבא אחר כך נוטה לכך עוד יותר. קיימים סימנים רבים לכך שתהליך זה חל גם על הדור הצעיר של יהדות ד, אותה יהדות שנוצרה על-ידי תנועת גוש אמונים ופרשנותה המיוחדת לכתביו של הרב קוק. אך מכיוון אחר נוצרת זיקה מעניינת בין "הגוש" לבין

היהדות החרדית -- זו מתחרדת וזו "מתלאמת"; האם צפויה לנו יהדות חדשה, "חרדלית", יהדות ה? מן העבר השני, יש סימנים לדיאלוג כלשהו בין חלקים מן האליטות של יהדות ג ו-ד; האם מכאן עשויה לצמוח יהדות חדשה ("חידתית" -- חילונית-דתית), יהדות ו?

לם: שאלת שתי שאלות שונות: מה עתידה של אידיאולוגיית ההתנחלות המשיחית, ולאיזה כיוון עתידים לפנות הצעירים שגדלו באקלימה החינוכי.

אשר לשאלה הראשונה: יש סימנים להתפקחות בקרב המתנחלים. חלקם גילו שככל שהם מתקדמים לקראת "ארץ ישראל" הם מתרחקים מ"עם ישראל". חלקם אומר: "הצלחנו להתנחל בארץ ישראל אך לא בלבנו של עם ישראל". הדילמה הזו מאלצת את אלה שחווים אותה לבחון את דרכם. בחינה כזו מחלצת אותם, בעצם הווייתה, מן הקנאות חסרת הפשרות שבלעדיה אין קיום לאידיאולוגיה המשיחית. גם אלה שאמונתם איתנה עדיין עתידים להגיע בקרוב אל המבחן המכריע. המחקרים מראים - ראה למשל עבודתו של ל' פסטינגר [L. Festinger, *When Prophecy Fails*, University of Minnesota Press, 1956] - שבשעת משבר, כאשר הנבואה מתנפצת אל המציאות "הקשה", אמונתו של קומץ הנמצא במעגל המרכזי מתחזקת והוא נעשה באורח פרדוקסלי אדוק יותר. למאמינים מן הסוג הזה, פינוי חלק מן ההתנחלויות יהווה הוכחה לכך שאמונתם אמונת אמת היא. מאמינים אחרים הרחוקים מעט מן המרכז יתנסו במשבר אמוני עמוק. תוצאותיו של משבר זה יהיו מגוונות: נטישת האמונה, הסתגרות ואפתיה, בחירה באמונה אחרת דוגמת חסידי הקרובים של שבתאי צבי ועוד.

בנוגע לשאלה השנייה: עוצמת המחויבות של היחיד כלפי האידיאולוגיה שלו היא פועל יוצא של עוצמת החרדות ששלטו בו בשעה שבחר בה. אמונות דתיות מצליחות להיטמע עמוק בנפשותיהם של המאמינים, משום שכל אמונה דתית ראשיתה בחרדות הכרוכות בחטאים ובעונשים הצפויים עליהם. אין אמונה דתית ללא חווית חטא. צעירי המתנחלים גדלים באווירה של חרדות וציפיות עמוקות ביותר. אמונתם חסינה בפני כל נימוק הגיוני וראייה מן העובדות. נדמה לי שחלק מן הנוער הזה יתנתק מהגישה המשיחית מבית מדרשו של הרב קוק, אך חלק גדול יותר יישאר נאמן לה עד הסוף המר, כלומר עד השלב שבו הוא עצמו לא יבין, אף לא במעומעם, מדוע הוא שומר לה אמונים. אני חושש שגם אם התפרקות הימין המשיחי תעבור בשלום יחסי, היא תשאיר אחריה קרבנות לא מעטים שאמונת נעוריהם תרבץ כסיוט על מלוא חייהם. מכל הרע שהמשיחיות שלאחר מלחמת ששת הימים עוללה, ייתכן שהרע ביותר הוא מה שהיא עוללה ועתידה לעולל לצעירים שהוריהם דבקו בה.

באשר ל"סימנים לדיאלוג כלשהו בין חלקים מן האליטות של יהדות ג ו-ד", דיאלוג כזה מאפיין אכן את האליטות המצטיינות בסקרנות אינטלקטואלית, אך ספק אם הוא עשוי להתרחב ולהעמיק ולעצב כאן תרבות יהודית בעלת איכות ייחודית.